

PRIKAZI

Valentina Gulin Zrnić i Nevena Škrbić Alempijević, *Grad kao susret. Etnografije zagrebačkih trgova*, Hrvatsko etnološko društvo, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 2019., 419 str.

Knjiga *Grad kao susret: etnografije zagrebačkih trgova* nastala je u okviru znanstveno-istraživačkog projekta "Stvaranje grada: prostor, kultura i identitet" koji je u nekoliko godina iznjedrio niz publikacija posvećenih suvremenom Zagrebu. U središtu su interesa Valentine Gulin Zrnić i Nevene Škrbić Alempijević četiri trga u povijesnoj jezgri grada Zagreba. Tri trga – Trg Nikole (Šubića) Zrinskog, Trg Josipa Jurja Strossmayera i Trg kralja Tomislava – čine istočni krak zagrebačke Zelene potkove, reprezentativne urbanističke cjeline Donjeg grada izgrađene tijekom posljednjih desetljeća 19. stoljeća. Četvrti, Europski trg, premda nedaleko lociran, recentnog je oblikovanja te predstavlja novouređeni javni prostor. Autorice, u maniri suvremenih etnoloških i kulturnoantropoloških istraživanja gradskih prostora, polaze od pretpostavke kompleksnosti, promjenjivosti i dinamičnosti grada kao sustava i procesa. Kvalitativnim etnografskim istraživanjem suvremenih javnih događanja (manifestacija), opisuju i tumače načine na koje se odabrani trgovi stvaraju, tj. redefiniiraju i resemantiziraju. Namjera im je razotkriti i rastumačiti kompleksne mreže brojnih i raznolikih aktera, strategija i poetika *stvaranja grada* te njihove međudnose i međutjecaje u generiranju (novih) društvenih (urbanih) praksi i procesa. Istraživane pojave interpretiraju se pritom u relaciji s (lokalnim) povijesnim pretečama te suvremenim društveno-političkim i kulturnim okolnostima, ukazujući na prisustvo globalno raširenih pojava i trendova poput urbane revitalizacije, demokratizacije i komercijalizacije kulture, komodifikacije i *eventifikacije* javnih prostora, brendiranja gradova i dr.

Tematsko-teorijski i metodološki aspekti studije izloženi su u prvoj cjelini "Stvaranje trga: susreti u javnom prostoru, izvedbe i afekti". Iz širokog područja društvenohumanističkih, i posebno interdisciplinarnih urbanih studija, autorice izlučuju specifično čvorište teorijskih koncepata koje čine susreti, javni prostor, izvedba i afekt. Oslanjajući se na već afirmirane pristupe urbane antropologije i antropologije prostora i mjesta, gradu pristupaju kao procesu, a urbanoj življenoj svakodnevici kao rezultatu dinamičnih odnosa i međudjelovanja pojedinca i sustavâ. Mnogobrojnosti i slojevitosti susreta ljudi i prostora prepoznaju se kao nužnost urbane stvarnosti i iskustva, povezanosti i zajed-

ništva, te potencijal stvaranja i transformiranja. Time susreti postaju ključni koncept za razumijevanje i tumačenje ontologije grada i stvaranja trgova. U iščitavanju oblikovanja javnog prostora posredstvom političkih, ekonomskih i materijalnih čimbenika kao i taktika prisvajanja te stvaranja i upisivanja značenja i iskustva u prostor (str. 18) oslanjaju se na koncepte društvene proizvodnje i društvene konstrukcije, a u propitivanju javnosti (otvorenosti, dostupnosti) javnog prostora okreću se izvedbama i afektima. Autorice se odlučuju za široko tumačenje izvedbe, gdje svaka okolnost postaje scena, a svi sudionici, zbog ponašanja i interakcija u javnom prostoru, postaju izvođači (aktivni činitelji). Tijekom takve izvedbe dolazi do određene intenzivnosti (afekta) “među ljudima u prostoru i u odnosu na prostor” (str. 25) koja ima potencijal poticanja na daljnje djelovanje, tj. odjeke. Takav splet i odnos koncepata omogućio je autoricama stavljanje težišta na heterogenost i višeglasje izvedbi i sudionika, na praćenje različitih dimenzija javnog prostora – vremenskih, iskustvenih, tjelesnih, senzornih (vizualnih, haptičkih, auditivnih i olfaktivnih) – te kombiniranje različitih istraživačkih metoda.

Naredna dva poglavlja čine središnji dio knjige u kojem se promatrani trgovi pokazuju kroz kontinuiranu mijenu njihovih materijalnih, vizualnih, akustičnih i drugih pojavnosti. Autorice iznose uvide o okolnostima nastanka i arhitektonsko-urbanističkim karakteristikama promatranih trgova, njihovu korištenju i upravljanju, a posebno o suvremenim društvenim praksama koje su obilježile te trgove u 21. stoljeću. Dominira analiza većeg broja javnih događanja (manifestacija), održanih mahom od 2016. do 2018. godine, koja svojom brojnošću, tematskom raznolikošću, aktivnostima, ciljanom publikom i vremenom održavanja ilustriraju mijenjanje “ritmova svakodnevice”, vrijeme i načine na koje se trgovi koriste, percipiraju i doživljavaju. Najopsežnija cjelina knjige, naslovljena “Trg Nikole Šubića Zrinskog, Trg Josipa Jurja Strossmayera i Trg kralja Tomislava”, prati spomenute promjene kod starijih zagrebačkih trgova, “trgova u trajanju”. Istraživana se građa koncentrira i interpretira kroz određena tematska čvorišta – konzumiranje hrane, glazbu, igre, umjetnost, proteste, religijske procesije, kulturne proizvode – koja povezuju prakse korisnika trgova i predstavljaju čimbenike u stvaranju urbanog iskustva, doživljaja prostora i karaktera mjesta (str. 124). Gusti etnografski opisi usmjeravaju pažnju na obično i svakodnevno u javnom prostoru (poput klupa i šetnji), a time i otkrivaju suvremene urbane navike i prakse (poput *adventiranja*, korištenja travnjaka za sjedenje i ležanje, stajanja zimi na otvorenom i dr.). Pritom se u suvremenom korištenju zagrebačkih trgova reflektiraju i neki globalni trendovi, poput gastrokulture, koji sve više postaju utjecajni i važni faktori u materijalnom preoblikovanju i korištenju urbanih prostora, stvaranju dodatnih aktivnosti i multisenzornih podražaja. Nadalje, pojavljuju se novi oblici kulture i socijalizacije, tj. procesi u kojima se kultura koristi za planirano restrukturiranje grada. U spletu istraživanih pojava autorice prepoznaju resemantiziranje tih prostora u koje je krajem 19. stoljeća upisana “građanska elitnost i reprezentativnost”, prisutna i danas kao referenca u suvremenom brendiranju, identitetu i promidžbi grada (str. 76).

Cjelina “Europski trg” posvećena je “trgu u nastajanju”, novom zagrebačkom trgu koji nije “zagašen slojevima nekih prethodnih značenja, nekim prepoznatljivim prostornim markerima i praksama” (str. 266) i zbog čega suvremenost materijalnog i društvenog (pre)oblikovanja prostora postaje istraživački izazovna. Autorice ispisuju proces nastanka trga iz lokacije, tj. križanja ulica i parkirališta u trg s novim građevinama,

uređenim javnim površinama, urbanom opremom i plastikom, kao i prakse bivanja na trgu. Posebnu pažnju privlače simboličke i značenjske dimenzije prepoznate u upisivanju koncepta Europe u taj trg. Analiza izvedbi na tom trgu biva usmjerena prema prepoznavanju izvedbi i načina koji pomažu popularizaciji i materijalizaciji koncepta Europe u javnom prostoru, potom izvedbi kojima trg postiže svoju distinktivnost kao jedna od adventskih lokacija i pridonosi stvaranju pozitivne slike Zagreba kao turističke destinacije, kao i onih izvedbi u kojima prijeporne točke Europskog trga (npr. izostanak određenih procedura u procesu rekonstrukcije i uređenja javnog prostora) postaju generatori umjetničkog i aktivističkog djelovanja. Kroz istraživanje se primjere opisuju mehanizmi, strategije i prakse stvaranja grada odozgo i odozdo, njihovo međudjelovanje i dinamika, čime se otkrivaju aktualni trendovi upravljanja gradom. Upravo će ta problematika, uz afektivnu atmosferu kao “važan potencijal za građane i grad” (str. 365), biti apostrofirana u zaključnom poglavlju knjige.

Ova studija pokazuje kako suvremene pojave u gradskom prostoru traže dugotrajna i dubinska istraživanja koja će omogućiti analitičko raščlanjivanje mreža i sustava različitih i brojnih aktera, prepoznavanje i razumijevanje višeslojnih, promjenjivih i dinamičnih mehanizama i postupaka, kao i smještanje i razumijevanje uloga i značenja mikrolokacija, pojedinačnih praksi, pojedinaca i građana u javnim prostorima. Takav pristup istovremeno nameće pitanja o učinkovitim načinima istraživanja (ne nužno gradskih prostora), a posebno o načinima bilježenja i prenošenja (u tekst i sliku) kompleksnih mreža i (pre)obilja događanja, aktera i osjećaja, njihovih međuodnosa i međudjelovanja. Autorice se opredjeljuju za različito strukturiranje cjelina i poglavlja, prenošenje podatkovnog i iskustvenog (pre)obilja kolažom tekstova i fotografija različitih karakteristika i različite dubine opisivanja i interpretiranja. Time izazivaju/pozivaju čitatelje i istraživače na aktivno čitanje, promišljanje i sagledavanje (zagrebačkih/javnih/gradskih) prostora.

Upravo je 2020. godina dovela do dubokog reza u korištenju i poimanju javnih prostora na globalnoj razini. Pojavom epidemije izazvane koronavirusom, brojni su gradovi doživjeli zatvaranje (engl. *lockdown*) koje je uklonilo ljude i javna događanja iz javnog prostora. Zagreb se našao u specifičnoj situaciji jer je u isto vrijeme (22. ožujka) doživio razoran potres koji je povijesnu jezgru grada učinio dodatno nesigurnom i opasnom. Sve ono što je bilo dio urbane svakodnevice, dokumentirano u ovoj knjizi, nestalo je preko noći i neupitno potvrdilo kako grad ne čine samo građevine i ceste već i ljudi, događanja, mirisi, zvukovi, osjećaji, atmosfere. Taj življeni prostor moguće je zahvatiti gotovo isključivo kvalitativnom metodologijom, čime ova publikacija (nanovo) potvrđuje važnost i nužnost etnoloških i kulturnoantropoloških perspektiva u razumijevanju i istraživanju (gradskih) prostora. U toj novoj eri u životu grada Zagreba otpočetoj 2020. godine one bi trebale pronaći i svoju praktičnu primjenu, posebno u donošenju odluka o smjerovima obnove povijesne jezgre, njezinu korištenju i upravljanju njome.

Sanja Lončar

Iva Grubiša, *Okus doma. Kulturnoantropološki osvrt na integraciju migranata u Zagrebu*, Hrvatsko etnološko društvo, Zagreb, 2019., 83 str.

Što je Okus doma i zašto je o njemu važno pisati? Okus doma je kulinarsko-jezični kolektiv proizašao iz platforme nastale tijekom 2006. godine u okviru rada volontera Centra za mirovne studije. Kroz brojne susrete, radionice i druženja volontera i tražitelja azila u Hrvatskoj razvilo se okruženje u kojem se, putem razgovora te sjećanja i osjećaja koje migranti imaju prema jelima te posredno i domu iz kojeg dolaze, razvila ideja Okusa doma. Ideja se kasnije formalizirala osnivanjem Zadruga i *catering* službe koja je, između ostalog, omogućila migrantima okupljenim oko kolektiva i izlazak na tržište rada u Hrvatskoj. Autorica monografije će i sama istaknuti da “Okus doma u užem smislu podrazumijeva Zadrugu u okviru koje je pokrenuta *catering* služba, dok je u širem smislu riječ o cjelokupnom dvanaestogodišnjem procesu kojim se putem kuhanja, dijeljenja recepata i priča ljudi koji iza njih stoje težilo k društvenoj, kulturnoj i ekonomskoj emancipaciji te poticanju kvalitetne integracije marginaliziranih migrantskih skupina. U tom smislu, ta zajednica okuplja ljude koji su podrijetlom iz Afganistana, Irana, Pakistana, Etiopije, Sirije, Libije, Tunisa, Alžira, Nigerije, Senegala, Bosne i Hercegovine, Kosova i Hrvatske” (str. 8).

Iako će možda prvi dojam čitatelja kad pročita naslov knjige biti misao da je riječ isključivo o kulinarskim praksama kao glavnom elementu na kojem se temelji integracija migranata u Zagrebu, to, naime, nije tako. Uz kulinarske prakse, važan dio ove studije slučaja je i propitivanje iskustva grada, njegove eventualne otvorenosti prema migrantima i njihovom uključivanju u gradsku svakodnevicu. Na početku knjige Iva Grubiša pojašnjava povijest nastanka kolektiva, opisuje proces integracije i upućuje na razmišljanje o tome da se njezina studija u stvari može razumjeti i kao dokument vremena koji opisuje višegodišnji rad Okusa doma. Nadalje, s obzirom na to da je i sama dijelom bila angažirana u radu kolektiva, pojašnjava svoju istraživačko-volontersku poziciju te detaljno promišlja ključne pojmove kojima se koristi u analizi. Slijede dvije veće cjeline. U jednoj autorica promišlja načine kojima migranti kroz angažman u kolektivu zapravo upisuju svoje mjesto u prostoru grada, odnosno načine na koje upoznaju grad, ali i kako grad, odnosno lokalno stanovništvo upoznaje njih: “Grad ovdje nije samo pozornica, okvir u kojemu promatram integriraju li se i kako migranti, on je proces u čijem stvaranju odozdo sudjeluju svi njegovi građani, i tzv. starosjedioci i novopridošli” (str. 26). U promišljanju i analizi procesa integracija u okviru rada Okusa doma u gradu Zagrebu, kada je riječ o proučavanju mreža interakcije i njihova suodnosa sa specifičnim mjestima na kojima se i odvijaju, Iva Grubiša se priklanja konceptu transnacionalnih socijalnih polja koji predlažu Peggy Levitt i Nina Glick Schiller (str. 71). Takav pristup omogućuje promišljanje integracije kroz mnoštvo “višestrukih isprepletenih mreža socijalnih odnosa kroz koje se ideje, prakse i resursi nejednako razmjenjuju, organiziraju i transformiraju” (Levitt i Glick Schiller 2004: 1009). U međusobnoj interakciji, kroz radionice, događanja i aktivnosti koje kolektiv održava isprepliću se iskustva migranata i lokalnog stanovništva. Prema uvidima autorice, grad se migrantima nedvojbeno “otvarao” putem angažmana u Okusu doma, iz čega je moguće i zaključiti da otvorenost grada ovisi o aktivnostima u koje se mogu jednako uključiti migranti i lokalno stanovništvo.

U drugom dijelu knjige autorica promišlja kulinarske prakse kao jedan od važnih elemenata integracije migranata. Medij prehrane promatra kao analitičko sredstvo i uočava kako su pripremanje, nuđenje i konzumacija hrane mnogim migrantima uključenima u rad kolektiva pomogli u "izlasku iz pasivnosti". Naime, radi se o tome da je angažman pojedinim članovima pružio smislenu svakodnevnicu, afirmaciju, a ujedno je i otvorio vrata u "zalaganj[u]" za ostvarivanje onih prava koja su u teoriji osigurana zakonom, ali nisu ostvarena u praksi, te zagovaranje za ona prava koja još nisu ni uspostavljena zakonskim okvirom" (str. 57). Pripremanje hrane je kreativno, relaksirajuće, te često postiže i terapijski učinak. Kroz medij hrane moguće je lakše premostiti različitosti, odnosno brže spoznati sličnosti pa su u tom smislu hrana i njezino pripremanje imali veliku ulogu u integraciji. U radu Okusa doma posebno je zanimljiva obrnuta gesta gostoljublja koju su akteri često prakticirali na raznim mjestima u gradu i na raznim događanjima. Naime, opće je poznato da hranu nudi i dijeli domaćin, bilo kuće, doma, zajednice, određenog mjesta, a u slučaju akcija koje je imao Okus doma diljem grada migranti su bili ti koji su dijelili hranu lokalnom stanovništvu, dakle u tim prigodama zamijenile su se uloge domaćina i došljaka. Iako je takva gesta moguće i svojevrsna suptilna provokacija, upravo je ona doprinijela sjajnoj interakciji s lokalnim stanovništvom, a samim migrantima omogućila i približila osjećaj doma, evocirala sjećanje na dom, odnosno na okuse i mirise hrane njihova doma koji je možda nepovratno izgubljen. Mogućnost oživljavanja okusa, pa posljedično i emocija uz pomoć angažmana aktera Okusa doma, volontera i migranata ostvarena je u posve novom prostoru, zajednici i kulturi. Integracija je istodobno omogućila uspostavljanje kontakata s lokalnim stanovništvom, a s druge strane održala simbolički kontakt s mjestima, ljudima, identitetima, običajima i kulturama iz kojih su došli.

Knjiga je prošireni i doradjeni diplomski rad autorice, koja je kao volonterka bila angažirana u radu kolektiva Okus doma. Usprkos insajderskoj poziciji, Grubiša uspijeva zadržati objektivnost i kritički se odnosi prema mogućim interpretacijama pojedinih aktivnosti kolektiva pomno promišljajući načine egzotizacije kulture migranata te njihov odnos prema tim mogućim interpretacijama. Također, važno je naglasiti kako teorijsku misao sjajno potkrepljuje isječcima iz intervjuva sa sugovornicima istraživanja te na taj način omogućuje da se čuju i glasovi migranata, njihovi stavovi i razmišljanja. Okus doma je u obliku u kojem ga je opisala autorica prestao postojati, *catering* služba je prestala raditi. No, nemoguće je ne primijetiti da je za većinu ljudi koji su sudjelovali u njegovu radu, bez obzira na to radi li se o migrantima ili volonterima, ostavio veliki trag. Isto tako, ova je knjiga neprocjenjivo svjedočanstvo jednog zanimljivog i kompleksnog integracijskog procesa migranata u Hrvatskoj i putokaz za gradnju nekih drugih elemenata na tom putu.

Melanija Belaj

Helena Tolić, *Splitska Radunica kao turistička destinacija. Studija društvenih interakcija*, Hrvatsko etnološko društvo, Zagreb, 2019., 128 str.

Kulturnoantropološke kritičke studije turizma u domaćoj produkciji nisu toliko česte, ali su svakako dobrodošle, osobito kada na primjerima mikrolokacija uspješno razotkrivaju utjecaj koji on, u svojoj monokulturnoj uspješnosti, ima na svakodnevnicu i urbani prostor. Helena Tolić u svojoj studiji promatra i analizira transformaciju jedne obične, gradske ulice koja se, ponajprije zbog svoje lokacije, u zadnjih petnaestak godina prometnula u tipski prostor mediteranskih, turističkih sanjarija koje su podjednako promijenile život njezinih stanovnika kao i njezin izgled. Helena Tolić kritički propituje proces turistifikacije jedne splitske ulice, njezinu prostornu i društvenu transformaciju koju sa sobom donosi turistički uspjeh. Autoricu prvenstveno zanima proces preobrazbe prostora i života te splitske kalette u kojem nastaju novi odnosi, uloge i značenja. Otkrivajući naličje turističkog uspjeha, koji se u javnom prostoru uglavnom svodi na obračunavanje broja dolazaka i noćenja s jasnim imperativom vječnog rasta, autorica u fokus svog kritičkog propitivanja turističkog razvoja splitske Radunice stavlja upravo društvene interakcije – novonastale uloge i odnose što su se razvijali usporedo s turistifikacijom te ulice nadomak Dioklecijanove palače. Studija o Radunici, “tipičnoj” splitskoj kaleti, na malenom primjeru jedne ulice postavlja prava pitanja o naravi turističkog zasićenja urbanih prostora i njihovih zajednica.

U vrijeme kada turizam predstavlja stvarni i simbolični zamašnjak domaće ekonomije, zbog čega se tek rijetko kritički propituje u široj javnosti, analiza turističkih mikrolokacija može i treba poslužiti otkrivanju problematičnih aspekata takvog monokulturnog, ekonomskog razvoja podređenog globalno artikuliranim zahtjevima turističke industrije. Radunica je među prvim splitskim ulicama već prije petnaestak godina otpočela svoju preobrazbu iz življenog prostora u *destinaciju* koja će gostima ponuditi čari *autentične* mediteranske dokolice. Radunica je svoju privlačnost izgradila upravo na idealiziranoj slici Mediterana, ležernoj svakodnevici sunca, mora, klapa, kamena, sporog i ugodnog življenja. Upravo je ta idealizirana slika Mediterana zaslužna za sadašnji izgled ulice koja danas živi u sezonskom ritmu ljetnog *šušura* i zimske napuštenosti. Radunici se turistički uspjeh dogodio gotovo slučajno, oportuno i postepeno pa je Tolić sasvim u pravu kada takav turistički razvoj naziva stihijskim i neplanskim, čiji početak karakterizira miješanje formalne i neformalne ekonomije. U pozadini komodifikacije životnog prostora stanovnika Radunice često je bila ekonomska nužda pa je autorica svjesna da radunički turistički *boom* treba prvenstveno razumijevati kao svojevrstu strategiju preživljavanja u vrijeme tranzicije i poslije nje. Kao etnolog na *domaćem terenu*, Tolić promatra turizam *odozdo*, splet starih i novih društvenih (dobro)susjedskih odnosa i poslovnih uloga i njihov utjecaj na preoblikovanje prostora. Svjesna da se doista radi o lokalizaciji globalnih ekonomskih praksi, autorica ispisuje studiju slučaja novije povijesti svoje rodne ulice, njezinu prenamjenu iz životnog prostora u sezonsko turističko naselje ne bi li opisala posebnosti lokalne turističke stvarnosti.

Ekspanziji turizma u Radunici, koju autorica pozicionira na početak 2000-ih, pretходи razdoblje u kojem započinje njezina resemantizacija kada se oblikuju novi narativi

o lokalnoj povijesti i mediteranskoj pripadnosti kao identitetskim sidrištima. Nastanak novih tradicija, poput Dana Radunice, pučke fešte koja se održava od 1993. godine, autorica objašnjava svojevrsnim emotivnim deficitom u poratnom razdoblju. On je barem u početku imao kohezivan utjecaj na lokalnu zajednicu koja se na brisanom prostoru vrlog novog svijeta tranzicije nostalgичnim i izmišljenim tradicijama nastojala umjestiti u europski i sredozemni kulturni krug. Konstruiranje mediteranskog identiteta ulice, kao izraz *urbanog lokalizma* stanovnika Radunice, Tolić izravno povezuje s kasnijom turistifikacijom koja za svoju posljedicu ima novu sliku ulice u kojoj je sve manje poznatih prostora i poznatih lica. Fino nijansiranje i razumijevanje procesa preobrazbe Radunice proizlazi iz činjenice da se istraživačica nalazi na *domaćem terenu*, mjestu koje poznaje ili, kako sama piše, koje je nekoć dobro poznavala. Biti na domaćem terenu podjednako je i prednost i izazov koji Tolić uspješno i pažljivo savladava nudeći temeljito i dubinsko razumijevanje prilagođavanja i promjena tog urbanog krajolika. Tolić vješto izbjegava upasti u zamku sentimentalnog i nostalgичnog vapaja za *dobrim starim vremenima*, nastojeći opisati novu dimenziju multilokalnosti i multivokalnosti Radunice koja izvire iz novih oblika samoorganizacije njezinih stanovnika i estetizacije prostora. Turizam u Radunici, kako ga autorica razumije, pokazuje da je ta ulica danas mjesto koje se u etnološkome i kulturnoantropološkome kontekstu drugačije artikulira.

Nakon uvodnih poglavlja posvećenih propitivanju metodologije i osobitostima istraživanja *bliskoga* te mediteranstva i povijesnog okvira ulice, Tolić se okreće ispisivanju karakteristika Radunice kao komodificirana prostora, odnosno Radunici kao turističkoj destinaciji. Stavljajući u središte svoga interesa društveno oblikovanje prostora i novonastale odnose njezinih stanovnika, Tolić uspijeva obuhvatiti svu značenjsku višeslojnost prostora i interakcija u njemu koje s jedne strane pokazuju fleksibilnost i prilagodljivost lokalne zajednice, a druge opasne tendencije turističkog razvoja. Radunički turistički razvoj pokazuje već drugdje prepoznate negativne učinke poput depopulacije, unificiranosti, gentrifikacije ili muzealizacije središta gradova koji bez obzira na ekonomsku dobit istovremeno bilježe pad kvalitete života svojih stanovnika. U kontekstu toga, a na primjeru Radunice, autorica jasno artikulira pitanje održivosti lokalnih zajednica uronjenih u monokulturni, turistički razvoj i argumentirano dokazuje da je prijelaz iz proizvodne u rentijersku ekonomiju mnogo kompleksniji i izazovniji proces od samog povećanja smještajnih kapaciteta i marketinškog *brendiranja* destinacija. Bez obzira na dojam da Tolić u svojoj studiji slučaja zauzima jasnu vrijednosnu poziciju prema masovnom turizmu koji u svojoj prostornoj zasićenosti pokazuje da je njegov utjecaj na svakodnevicu sveobuhvatan, ipak ne upada u pojednostavljujuću, isključivo negativnu interpretaciju turističkog razvoja. Studiju o Radunici mogli bismo jednostavno iščitati kao vrijedan primjer angažirana znanstvenog istraživanja fluidne i dinamičke svakodnevice, no još se važnijim čini jasno izražen i istaknut zahtjev da kulturnoantropološka perspektiva treba biti relevantna u kreiranju realnih, obvezujućih i održivih politika ekonomskog i turističkog razvoja.

Jelena Ivanišević

Marijana Belaj, Zvonko Martić i Mirjam Mencej, *Topografije svetoga na području Buškoga Blata*, Hrvatsko etnološko društvo, Zagreb, 2019., 191 str.

Suautorska knjiga *Topografije svetoga na području Buškoga Blata* sadrži tri etnološke i kulturnoantropološke studije, međusobno povezane geografskim područjem u kojem su autori proveli svoja istraživanja i konceptualnim okvirom koji bi se mogao sažeti u sintagmu konstrukcija i sakralizacija prostora. Taj je okvir predstavljen u uvodnom poglavlju knjige koje je napisala Marijana Belaj, a dodatno pojašnjen i razrađen u svakoj studiji. Temeljnu postavku knjige čini preoblikovanje fizičkoga prostora u kulturno značenjsko mjesto koje se događa u interakciji ljudi i prostora. Ta se interakcija promatra u niši religioznosti, usmjeravanjem na to kako se praksama ljudi stvara sveti prostor te kako taj sveti prostor zauzvrat oblikuje individualne i kolektivne živote ljudi.

Marijana Belaj se u studiji naslovljenoj "Sakraliziranje prostora: Nakića grob u Koritima" bavi starim grobljem u Koritima kojim dominira jedan oveći kameni grob s križem, a oko njega je niz manjih grobova. Autorica najprije donosi sažet prikaz malobrojnih spomena Nakića groba u objavljenim izvorima, koji nisu suglasni oko toga je li u Nakića grobu pokopan sedamnaestostoljetni vojskovođa Matija Nakić. No, namjera autorice nije potvrđivanje neke od pretpostavki o postanku groblja, već analiza onoga što Nakića grob znači njegovim posjetiteljima i što oni tamo rade. Stoga pokazuje kako među lokalnim stanovništvom dominira predaja kako su na groblju pokopani duvanjski plemić Nakić i njegova mlada sa svatovima koje su poubijali Osmanlije. U središtu je autoričine analize sakralizacija Nakića groba: kako se gradi njegova svetost i kako ta svetost utječe na prakse njegovih posjetitelja. Pokazuje kako nevinost pokopanih na tome groblju postaje zalog mučeništva koje im se pripisuje i njihove zagovorničke uloge zbog koje im se stanovnici obraćaju molitvama u nekoj potrebi. Svetost mjesta potvrđuje se u sjećanjima na čudesne događaje ozdravljenja ljudi i stoke te u praksama obilaska Nakića groba, ritualnim obilaženjima velikoga groba i šireg prostora, molitve na groblju i ostavljanju predmeta, primjerice svijeća, maslinovih grančica, krunica, blagoslovljene soli i blagoslovljene vode. Autorica analizira raznolike motive za obilazak Nakića groba, one isključivo religijske u samostalnim obilascima koji su potaknuti nekom osobnom potrebom ili potrebom bližnjih, one religijski obojane do kojih dolazi na poticaj redovnika iz obližnjeg samostana te one povezane s rekreacijom i prilikom za druženje sa sumještanima. U motivima posjećivanja Nakića groba, kvaliteti svetosti i moći zagovora i pomoći koje on ima za njegove posjetitelje, u brizi za njegovo uređenje te u važnom mjestu koje Nakića grob ima u blagdanskome kalendaru zajednice autorica prepoznaje "privrženost zajednice tomu mjestu, osjećaj pojedinaca za zajednicu i pripadnosti toj zajednici" (str. 67).

Zvonko Martić u studiji pod naslovom "Obred blagoslova polja u sakralizaciji prostora" obredu blagoslova polja prilazi kao činu "(ponovnoga) uspostavljanja, povezivanja i potvrđivanja vlastitoga prostora te istodobno kao čin[u] razdvajanja dvaju prostora, vlastitoga i zaštićenoga od tuđega i nesigurnoga" (str. 73). Prije analize blagoslova polja u selima Buškoga Blata, autor donosi uvid u povijesni razvoj obreda blagoslova polja u katoličkoj pobožnosti i njegovo vezivanje uz svetoga Marka te u prakse blagoslova polja u Bosni i Hercegovini kod katolika, pravoslavaca i muslimana. U četiri župe na području

Buškoga Blata autor je zabilježio obred blagoslova polja na devetnaest lokacija. U analizi se posvetio mjestima na kojima se blagoslov održava, broju sudionika, značaju koji blagoslov polja ima u kalendaru zajednice, pojedinim promjenama koje kazivači smještaju u ratno razdoblje 1990-ih godina, obiteljskom ručku nakon obreda i pripremama kuće koje tom obiteljskom druženju prethode, vezi koja se u obredu uspostavlja između živih i mrtvih imajući u vidu da su groblja najčešće obredne lokacije na području buškoblatskih župa. Autor pokazuje kako do sakralizacije prostora dolazi širenjem blagoslova iz samog mjesta na kojem se on održava na cjelokupni prostor zajednice, pri čemu se groblje nadaje kao središte vlastita teritorija. Uz snagu okupljanja zajednice koja se razaznaje u analizi, zanimljivima se pokazuju i prijepori vezani uz najstarije groblje Gromila te distanciranost koja se umjesto druženja i kohezije javlja u Prisoju, jednom od istraživanih sela. Dok prijepori vezani uz Gromilu nastaju zbog uključenosti groblja u veći turističko-ugostiteljski kompleks pri čemu je građevinskim radovima izmijenjen izgled groblja, u slučaju Prisoja riječ je o društveno-političkoj polarizaciji mještana. Oba slučaja, kako autor pokazuje, zorno svjedoče o uklopljenosti blagoslova polja u šire društvene dinamike.

Mirjam Mencej u studiji naslovljenoj "Konstrukcija prostora putem predaja o vilama" tematizira ulogu predaja u definiranju prostora, odnosno stvaranju mentalnog zemljovida koji služi za snalaženje i razumijevanje prostora. Opoziciju vlastitog, poznatog i sigurnog te tuđeg, nepoznatog i nesigurnog, granice kao liminalne prostore i susrete s natprirodnim bićima autorica razmatra na primjeru predaja o vilama koje je zabilježila na području Buškoga Blata i u njegovoj okolici. Lokacije na kojima su se ljudi susretali s vilama izvan su sigurnog prostora imanja ili sela, a u predajama koje je autorica prikupila najčešće se javljaju planine, dok se mnoge predaje odnose na izvor Ričine u Vrilu kod Prisoja. Vile su dolazile i u čovjekov kućni prostor: predaje svjedoče kako su noću posuđivale konje iz štala koje bi, griva spletenih u pletenice i iscrpljene, vraćale pred jutro. Vile bi sa sobom na određeno vrijeme odnosile i djecu i mladiće. Autorica priče o odvođenju djece pojašnjava na više načina: kao moguće opravdanje za nesreću djeteta i prikrivanje bijega djeteta od kuće te kao odgojno sredstvo, odnosno upozorenje djeti da se ne udaljavaju od kuće ili upozorenje ako se nisu ponašala u skladu s društvenim normama. Obranu od vila na istraživanom području prema nalazima autorice činilo je kršćanstvo – znak križa i blagoslov polja mogli su zaštititi ljude i prostor od uplitanja stranih bića. Predaje o vilama, zaključuje autorica, upućuju na "točke, odnosno područja, koji su u prostornom imaginariju lokalnoga stanovništva predstavljali prostor opasnosti, tj. divlji, stran, opasan svijet, koji su utjelovljivale vile" (str. 172).

Knjiga pruža znanstveno relevantan uvid u raznolike aspekte odnosa prema prostoru i njegove sakralizacije. Iako su usmjerene na različite fenomene – groblje, obred blagoslova polja i vile – tri su studije međusobno isprepletene i zbog područja na kojem su autori istraživali i zbog preplitanja motiva, osoba i aspekata religioznosti i odnosa prema prostoru. Autori donose nijansiranu analizu, svjesni višeznačnosti mjesta i fenomena koji su im u fokusu, sa senzibilitetom prema razlikama u doživljajima, praksama i sjećanjima ljudi te posvećeni traganju za znanstvenim zaključcima koji će pojasniti interakciju ljudi i prostora, oslikati kako to prostor postaje našim, kako ga atribuiramo i kako se prema njemu odnosimo. Putem odnosa prema prostoru autori pojašnjavaju i odnos prema drugim ljudima, odnosno načine konstrukcije zajednice. Izrazitu kvalitetu tekstova vidim u jasno postavljenom teorijskom okviru te čvrstoj povezanosti postavki antropo-

loških pristupa religioznosti i terenske građe. Sve su studije bogate citatima sugovornika, što pruža dragocjen uvid u narativno oblikovanje iskustva i predodžbi. Istovremeno, čitatelj je kroz bogatu etnografsku građu prema utemeljenim zaključcima vođen sigurnom rukom troje autora.

Petra Kelemen

Marinko Tomasović, *Uklesani i urezani simboli na arhitekturi Makarske i njenog rubnog područja*, Gradski muzej Makarska, Makarska, 2019., 128 str.

Križevi, kružnice, oblici srca, životinje i drugi motivi urezani su ili uklesani na različitim dijelovima profane i sakralne arhitekture grada Makarske i njegova rubnog prostora omeđenog prigradskim naseljima na padinama Biokova: Velikim Brdom, Makrom i Kotišinom te selima i zaseocima poput Zakuća, Žliba, Gojaka, Puharića, Žarnića, Srzića i drugih. Povjesničar umjetnosti i arheolog Marinko Tomasović svoju višegodišnju istraživačku posvećenost naznačenoj temi zaokružuje sistematskim terenskim pregledom i dokumentiranjem u razdoblju od 2018. do 2019. godine te iscrpnom katalogizacijom, detaljnom topografskom, arhitektonskom i morfološkom obradom simbola i motiva te njihovim interpretativnim čitanjem.

Kako pojavnost simbola i motiva na arhitekturi Makarske i njezina zaleđa, iz razdoblja od 17. do 20. stoljeća, u okvirima humanističkih disciplina dosad nije pobudila značajniji interes istraživača, riječ je o pionirskom pothvatu autora. Pregledom tek rijetke povijesnoumjetničke i etnološke literature on nas upozorava na njezinu deficitarnost i kada je riječ o drugim priobalnim prostorima. "Teže zamjetne, stilski atipične i vremenom nastanka nerefereentne" simbole, motive i druge oznake (klesarske i mjerne oznake te nacrtne mjere) na gradskoj i seoskoj, profanoj i sakralnoj arhitekturi makarskog područja Tomasović ne samo sistematično bilježi već i znalčki tumači oslanjajući se na etnografske, folklorističke, povijesne, povijesnoumjetničke podatke i građu.

Brojnost nekih motiva, poput križa kao "najraširenijeg simbola kršćanstva", omogućuje detaljnije tipološke i topografske analize te šire raspone njihova tumačenja. Ponekad je za pojavnost tipološki osobito prepoznatljivih oblika, kao u slučaju Salamunova slova uklesanog na uglu mrtvačnice u Makru, interpretativno uporište moguće pronaći i u predajama hrvatske tradicijske kulture te vjerovanjima u apotropijska svojstva tog simbola, naročito u obranu od nadnaravnih sila. Kako doznajemo, razlozi za izradu oznaka na arhitekturi uglavnom mogu biti vjerski i/ili apotropijski ovisno o tome nalazimo li ih na seoskim ili gradskim kućama, crkvama ili samostanima, gospodarskim ili utilitarnim objektima. Takva arhitekturna raščlamba, uvid u širi topografski kontekst objekta u odnosu na druge građevine ili istaknuta obilježja u prirodi, te specifično mjesto na objektu na kojem se motivi javljaju (npr. dovratnici, uglovi ili vanjska lica kuća) okosnice su Tomasovićeve analize. U interpretaciji pojavnosti simbola primjerice, u tumačenju njihove zaštitne funkcije, apotropijske uloge u zaštiti od nadnaravnih sila, moguće uloge i u zazivanju istih, ili pak u sagledavanju njihove naknadne društveno-političko simboličke prenamjene ističe se i autorovo poznavanje lokalne povijesti grada Makarske te upućenost u povijesne izvore.

Među simbolima na rubnim područjima Makarske Tomasović bilježi i dva životinjska lika, jedan na unutrašnjem pročelnom licu mlinice uz potok Vepric i drugi na vanjskom sjeveroistočnom licu crkve sv. Andrije u selu Kotišina. Osim shematiziranosti njihova prikaza koja zamagljuje preciznije određivanje životinjske vrste te likove povezuje i smještenost nedaleko od uklesanih križeva. Autor pretpostavlja da je riječ o stvarnim životinjama te da je na zidu mlinice uklesana neka tegleća životinja, konj ili mazga, a možda i pas, dok je na zidu crkve sv. Andrije najvjerojatnije uklesan lik ovna ili ovce.

Prikazi životinja na graditeljskim tvorbama, kako profanima tako i sakralnim, ne smiju nas iznenaditi. Ovce, konji, krave i volovi stoljećima su bili neizostavni u svakodnevnicima života u regiji. Podaci za 18. i 20. stoljeće koje je prikupio autor govore o tome da je u prošlosti upravo stočarstvo imalo ključan ekonomski značaj na makarskom području. Početkom 18. stoljeća u selu Kotišina zabilježeno je 245 ovaca i koza, Veliko Brdo je brojalo njih 300, a selo Makar 420. Podaci o broju domaćih životinja u Kotišini početkom 20. stoljeća osim ovaca i koza bilježe i veći broj krava, volova te teglećih životinja. Ključne u privredi tog kraja životinje su, s lakoćom pretpostavljamo, zadovoljavale osnovne ljudske materijalne potrebe poput prehrane, odijevanja i pomoći pri radu. No, čovjekov materijalni odnos prema životinjama neraskidivo se isprepliće i s onim simboličkim, društvenim i emotivnim odnosom prema njima pa se kao dominantan aspekt ljudsko-životinjskih interakcija može istaknuti i brižnost. Stoga i na primjeru autorova tumačenja uklesa životinjskih likova možemo prepoznati aspekt brižnog odnosa čovjeka prema životinjama, odnosno nastojanje da ih se simbolički zaštiti.

Mlinice su kroz povijest bile važni privredni objekti, a imale su istaknutu ulogu i u društvenom životu zajednica. Zbog mljevenja žitarica u njih se često navraćalo i to u pratnji teglećih životinja uz čiju pomoć se brašno prevozilo dalje. U tradicijskom svjetonazoru i prema vjerovanjima zabilježenima na makarskom području, koja također sabire i iznosi Tomasović, mlinice su bile shvaćene kao mjesta koja privlače nadnaravne i nečiste sile: đavle, vukodlake, vile i druga bića. Stoga, križeve uklesane na mlinicama autor tumači kao nastojanje da se zaštite vlasnik i korisnici mlinice, a pozicioniranje životinjskog lika nedaleko od križa na zidu mlinice uz potok Vepric i željom da se osim ljudi zaštite i životinje. Osim od nečistih sila životinje su se, jednako kao i ljudi, nastojale zaštititi i od gladi, bolesti i različitih epidemija. Na takva nastojanja može nas upućivati primjer uklesanog križa i lika životinje, ovce ili ovna na već posvećenom prostoru, na sakralnom objektu u Kotišini, na zidu crkve sv. Andrije, sveca poznatog i u ulozi zaštitnika životinja.

Iz navedenog slijedi da uklesane likove životinja koje nam je približio Marinko Tomasović možemo promatrati i izvan okvira isključivo simboličkog mišljenja. Osim kao materijalnu manifestaciju komunikacije s višim silama dobra ili zla, njih možemo vidjeti i kao trajne, svima vidljive markere društvenog kodiranja i razumijevanja prostora u kojem žive i ljudi i životinje. Nastale u rasponu od nekoliko stoljeća, u kamenu, materijalu osobitih vizualnih i mehaničkih svojstava i tekture, urezane i uklesane simbole na arhitekturi Makarske i njezina rubnog područja i danas vidimo kao još uvijek neizbrisane, solidne i izdržljive sutvorice suvremenog lokalnog krajolika. Tomasovićevo djelo, izvedeno u formi kataloga izložbe, no sadržajno u mnogome prelazeći zadanost forme te bogato opremljeno fotografskim materijalom nezaobilazno je i interdisciplinarno polazište njihova otkrivanja.

Maja Pasarić

Christopher A. Molnar, *Memory, Politics, and Yugoslav Migrations to Postwar Germany*, Indiana University Press, Bloomington, 2018, 235 pp.

Sara Bernard, *Deutsch Marks in the Head, Shovel in the Hands and Yugoslavia in the Heart. The Gastarbeiter Return to Yugoslavia (1965–1991)*, Harrassowitz, Wiesbaden, 2019, 299 pp.

The wars and the long and thorny socioeconomic transitions in all post-Yugoslav states have been in the focus of international social sciences and humanities research since the collapse of communism in Europe in the late 1980s/early 1990s and, in the Yugoslav case, since the dissolution of the state. Until recently, migrations were a somewhat neglected topic in the numerous academic fields dealing with (post-)Yugoslav realities. However, in the past decade, migration studies have made up for this lacuna.

The monographs reviewed here, Christopher Molnar's compelling study of Yugoslav and post-Yugoslav migrations to (West) Germany from the 1950s to the present and Sara Bernard's encompassing analysis of the impact of returning labour migrants on Yugoslavia (1965–1991), are excellent additions to the topic by two historians. They analyse different facets of migrations from Yugoslavia. Molnar chooses to study them at the receiving end – in West Germany; Bernard focuses the analysis at the sending end – in Yugoslavia. By elaborating on returning labour migrants (*Gastarbeiter* in her parlance) from Western European countries to socialist Yugoslavia and the consequences for political, socio-economic and cultural dynamics in the country, Bernard adds to the existing studies of the political, social and economic contexts of these migrations (examined by e.g. Ulf Brunnbauer, Karolina Novinščak Kölker, Kaja Shonick, Vladimir Ivanović) or migrant experiences (examined by e.g. Katica Jurčević (Ivanda), Pascal Goeke, Dragana Antonijević, Caroline Hornstein Tomić, and this reviewer). Although individual studies on the topic do exist, Bernard's study is unique in the breadth of its undertaking and attempt to holistically understand return contexts and consequences. In contrast, Molnar's fine historical analysis of different kinds of migration pathways from Yugoslavia to Germany – including political migrations, refugee and asylum migrations and labour migrations – bridges the usually compartmentalized studies of particular migration types in Germany and elsewhere while, at the same time, innovatively interpreting them within the Cold War political context and politics of memory in Germany. Thus, both monographs testify to the thematic and disciplinary diversification that hallmarks recent migration studies (Boris Nieswand). Grounded mainly in archival sources, both offer novel approaches to studying migrations and present unknown facts about Yugoslav migrations to Germany and their effects on the sending country. Since it is impossible to summarize the details of their complex arguments, only some of their most interesting findings and theses will be presented here.

Molnar undertakes a comparison and reappraisal of different kinds of migration pathways from Yugoslavia to West Germany from the 1950s and into the 1990s. While examining them as a function of important transitions in West Germany's politics and culture, he brings together "three subjects of inquiry that have rarely been analyzed to-

gether: the memory of World War II, the Cold War, and immigration in Germany's post-war history" (p. 2).

Following a historic timeline, the author most extensively analyses the immediate post-World War II asylum seekers and political emigration of Yugoslavs to West Germany, with a particular focus on infamous Croatian political émigrés. Though small in number, Yugoslav asylum seekers were the largest group of asylum seekers in West Germany from the mid-1950s to the late 1960s. Molnar shows how asylum seekers were treated differently by the German authorities depending on a perceived community of fate with the Germans. The Croatian asylum seekers, among them followers and sympathisers of the Croatian fascist Ustasha movement and Nazi collaborators, along with anticommunists (these could overlap), presented themselves as "innocent victims of communist terror" and thus found "sympathetic ears in West Germany" (p. 7), especially among the then politically influential ethnic German expellees from Eastern Europe. A sense of shared victimhood and pervasive anticommunism in West Germany explain the early positive reception and support given to Croatian émigrés in Germany, while other Yugoslav asylum seekers were treated poorly and their asylum requests were rejected. The support given to Croats resulted in the establishment of "by far the most radical and violent of all the Eastern European émigré groups in West Germany" (p. 9) in the 1950s and early 1960s.

The second large scale immigration of Yugoslavs to Germany occurred in the 1960s and 1970s. That wave of Yugoslav migrations to postwar Germany consisted of labour migrants who were, at first, mostly Croats and later also Bosnians (of different ethnicities), Serbs and others. They appear to be the second largest group of labour migrants (after the Turks) even into the 21st century (p. 3). Generally motivated by economic incentives for migration, they arrived in a state that was moving toward Cold War détente (Willy Brandt's Ostpolitik) and social and political liberalization, while also starting to examine its politics of WW II memory. Molnar convincingly unravels the apparent mystery of changing German attitudes toward Yugoslavs, who ceased to be imagined as potential "communist agents" and became "ambassadors of peace". This process led to the signing of an agreement on labour recruitment between West Germany and Yugoslavia in 1968, which by 1971 resulted in over a million Yugoslav workers in West Germany.

Finally, a third group examined in the book are post-Yugoslav war refugees, mostly Bosnians (who were overwhelmingly Muslim), who represented the largest group of refugees in Germany in the early 1990s (appr. 350,000). In spite of a "welcome culture" extended to them by the German authorities and the public (the term was coined to depict the generous acceptance of Syrian refugees into Germany in 2015), Bosnians entered the country at "an inauspicious time" (p. 11). An upsurge of nationalism and a growing fear of foreigners followed German reunification in 1990. Together with "historically dubious parallels" (p. 20) that drew a spurious resemblance between the rebuilding of Germany in 1945 and Bosnia-Herzegovina in 1995, these processes explain the policy of deporting Bosnians that Germany aggressively followed after 1996. This case poignantly underlines Molnar's contention that the perceived racial or cultural characteristics of immigrants are not what determine how they are treated by the host country. Rather, what stands out "is the fluidity and frequent redrawing of the boundary that defined groups of immigrants as either desirable or unwanted" (p. 14). What was behind Ger-

many's changing migrant politics and policies toward Yugoslavs was not the intrinsic characteristics of Yugoslavs, who indeed differed among themselves in manifold ways, but shifts in national and international politics and attitudes as well as the varied motivations behind immigrants entering Germany. This is a valuable contention, especially since much of the literature dealing with the (post-)Yugoslav space offers only ethno-cultural explanations.

While examining the large scale labour emigration of Yugoslavs in the 1960s and 1970s, the second book under review also offers a strong contention. Sara Bernard argues that, paradoxically, return, which was embedded into the state-sponsored migration of Yugoslav labour migrants, contributed to the collapse of the multiethnic "workers' state" of Yugoslavia. In the lengthy first section of the book examining the entanglement of economic development and foreign aid with returnee reintegration programmes in Yugoslavia, Bernard shows how return migration exacerbated contradictions in Yugoslav strategies of development. She argues that, rather than serving return migrants' reintegration or bringing even desired economic development across the country, inconsistent return migration policies intertwined with international initiatives for return deepened societal and economic divisions, and led to what the author calls the "ethnicisation" of economic migrants in the 1980s and a reinforcement of the rural–urban divide, which ultimately exacerbated the Yugoslav crisis. The case of Serbia proper is used to advance this thesis. The contention regarding the "ethnicisation" of Serbian labour migrants in the 1980s presumes prior existence of a sturdy Yugoslav identity. To corroborate that claim, one would need a more thorough examination of migrants' own narratives of identification. The author also could have included more theoretical considerations about the relational, contextual and politicized nature of the identification processes.

Based on a review of relevant social science literature and research, the second section focuses on migrants' investments and family social networks. It is argued that investments changed over time as a result of changes in international migration patterns, Yugoslav policies and local circumstances in migrants' villages/regions. In addition, they depended on migrants' class (worker or peasant, though in this reviewer's opinion, the line of delineation is hard to establish), ethnicity and geographical provenance. These factors make it impossible to make general conclusions about Yugoslav migrants' investment patterns. The primary role of the family in migration is also discussed in this section and relies mainly on studies about migrants from eastern Yugoslavia (Serbia in particular).

Section three explores changes in cultural representations of migrant workers in Yugoslavia, mainly through the movie industry. Bernard concurs with other authors that a major change occurred in the 1970s when migrants/returnees started being presented as "perpetrators of injustice and crime" rather than victims. This was a prelude to their being perceived as "active supporters of national forces disrupting the Yugoslav system" (p. 193) in the 1980s. The final chapter of this section focuses on documenting returnees' experiences through the eyes and narrations of Serbian migrants. Narrations by six returnees stand in contrast to dominant stereotypical representations and throw a different light on some findings in the previous sections. For example, in sharp distinction to the established Yugoslav narrative about sad migrant destinies and poor living conditions abroad, migrants evaluate their migration positively, their investments differ from

those envisaged by the state, and they present themselves as agents of migration rather than as victims.

Some of these findings are corroborated by an analysis done by this reviewer in her book on Croatian labour migrants in Germany (*Dva doma: Hrvatska radna migracija u Njemačku kao transnacionalni fenomen / Two Homes: Croatian Economic Migration to Germany as a Transnational Phenomenon*, Duriex, Zagreb, 2019). Based on 15 years of fieldwork among the Croats from Croatia and Bosnia and Herzegovina who migrated to Germany in the late 1960s and early 1970s and have remained there, the book argues that their life-long bilocality – having two homes (in Croatia and Germany), or in the case of Bosnian Croats having even three homes (in Croatia, Bosnia and Herzegovina, and Germany) – continues even after they reach retirement age. It examines the complex motives for and circumstances surrounding failed attempts at return, and it shows how migrants gradually began to cherish their home in Germany to such an extent that they did not want to definitively leave it. These findings question the utility and relevance of the notion of “return” for these migrants, both theoretically and conceptually. The book also examines changing transnational family arrangements and how they became a safety net for family members fleeing the areas of Bosnia and Herzegovina threatened by war to join their relatives in Germany. Finally, it discusses the transnationalisation of belonging among the second generation and prospective transnational ways of life in the following generations. The book, as well as Bernard’s chapter, stress the importance of researching migrants’ own self-perceptions, life (hi)stories and experiences. As acknowledged by Bernard, research grounded in an anthropological approach and ethnographic evidence brings empirically more realistic accounts of what migrants’ lives could have been and how they could have evolved against the backdrop of national and transnational politics and policies aimed at them.

Throughout the monograph, Bernard uncovers and discusses internal Yugoslav variations – societal, cultural and economic, and explains how they were sharpened by the political decentralisation of the state in the late 1960s and 1970s. These differences spilled over into variations in migrations: they varied widely according to periods, regions and contexts (individual/family/community emigration) of emigration and by socioeconomic characteristics and destination countries. They resulted in different patterns of migration, integration into host countries, investments in the sending and/or host countries, short- and long-term family arrangements, return periods and circumstances. It comes therefore as a surprise when this attention to heterogeneity and detail that this broadly informed and far-fetching analysis insists on is lost in introductory statements and conclusions that consider Serbian migrations to be representative of Yugoslav labour migrations as a whole. This unintentionally homogenizes the migrants’ experiences in a way that is counter-productive, both methodologically and conceptually. Christopher Molnar, however, avoids this pitfall. His monograph makes clear that “Yugoslav migrations” are just a convenient term referring to the varied migration pathways and experiences of different migrants who arrived in (West) Germany from socialist Yugoslavia and the post-Yugoslav space.

Notwithstanding this, both books are original contributions to migration history from and to socialist Yugoslavia. Their significance lies in their ambition to understand how the politics of receiving and/or sending states, along with national, transnational

and global processes that impact politics and policies at both the sending and the receiving end, have shaped and have been shaped by migration processes in the second half of the 20th century. They will become standard reference works on migration and the history of Yugoslav–German relationships after WW II.

Jasna Čapo

Tomislav Oroz, *Gdje si bio 1573? Lica i naličja Matije Gupca u praksama sjećanja*, Naklada Jesenski i Turk, Kulturno informativni centar, Zagreb, 2018., 303 str.

Knjiga *Gdje si bio 1573? Lica i naličja Matije Gupca u praksama sjećanja* rezultat je autorova višegodišnjeg istraživanja značajki javnih manifestacija sjećanja na lik Matije Gupca u razdoblju od sredine devetnaestog stoljeća do suvremenog doba. Izborom pomalo satiričnog retoričkog pitanja za prvi dio naslova – koje asocira na već duže vrijeme u hrvatskom javnom prostoru prisutno pitanje “Gdje si bio ‘91?” – Oroz je nastojao naglasiti “tranzicijsku opsesiju prošlošću” (str. 10) kao jedno od obilježja društva u kojemu živimo, ali i činjenicu da emotivan odnos prema prošlosti ne mora nužno biti uvjetovan sudjelovanjem u određenim povijesnim događajima.

Uz uvodno i završno poglavlje, u kojima autor iznosi premise, odnosno rezimira spoznaje do kojih je došao vlastitim istraživačkim pothvatom, knjiga sadrži šest cjelina, koje uglavnom kronološkim slijedom analiziraju javne manifestacije sjećanja na Matiju Gupca. U nastojanju da prikupi i analizira raznovrsne, nepodudarne, a često i značenjski, odnosno simbolički suprotstavljene “istine” o Matiji Gupcu koje su se, kao refleksije prošlosti, na različite načine utiskivale u politički diskurs i popularnu kulturu, Oroz nije mogao zaobići pitanje suradnje i međuodnosa povijesti i etnologije/kulturne antropologije. Ispitivanje povijesti odnosa tih disciplina ponajprije s gledišta utjecaja određenih prijelomnih točaka (npr. kriza epistemologije, ideologije, reprezentacije itd.) na njihov dalji razvoj (samokritičnost, redefiniranje predmeta istraživanja, istraživačka objektivnost) autora su doveli do detektiranja određenih epistemoloških podudarnosti, a onda i do prepoznavanja snažnog heurističkog potencijala za istraživanje i razumijevanje značaja povijesnih ličnosti u različitim društvenim, kulturnim, političkim, pa i ekonomskim kontekstima. U teorijskom je pogledu ova etnografska studija zaogrnuta antropologijom društvenog sjećanja. Ključni naglasci ali i dvojbe vezane uz koncept sjećanja i pamćenja u humanističkoj perspektivi, koje autor predstavlja u prvoj cjelini knjige – kao što su pitanje značajki i međuodnosa različitih vrsta sjećanja (npr. društveno, kulturno, komunikacijsko, kolektivno), kao i figura, prijenosnika, mjesta sjećanja itd. – izvrstan su uvod u konkretnu raspravu o polimorfnom karakteru sjećanja na Matiju Gupca na stranicama koje slijede.

Baveći se mjestom Matije Gupca u historijskom imaginariju devetnaestog stoljeća Oroz se osobito usredotočio na transformacije koje Gupčev lik zadobiva u usmenoknjiževnom stvaralaštvu, političkom diskursu te u kazališnim, filmskim i književnim ostvarenjima iz toga doba. Predstavivši čitateljima raznorodne tematizacije Matije Gupca i

Seljačke bune autor se posvetio pitanju njihova utjecaja na širu popularizaciju tog povijesnog lika i događaja te zaključio kako je u njima moguće prepoznati "identifikacijske točke kroz koje se artikuliraju svezremenski ideali zajednice poput poštenja, pravde, osjećaja odgovornosti ..." (str. 76). Politička dimenzija Gupčeva lika iz devetnaestog stoljeća, koja se ponajprije razotkriva kroz analizu književnih i kazališnih imaginacija toga lika, upućuje na to da su procesi stvaranja mitskih figura (idealizacija Gupčeva junaštva i mučeničke smrti, moralni principi i nacionalni osjećaj koji mu se pripisuju i sl.) i prikladnih slika prošlosti oblikovani potrebama vremena u kojemu ih se koristi.

I u cjelini posvećenom mitu o Seljačkoj buni i Matiji Gupcu u međuratnom razdoblju autor potvrđuje kako su značenja, odnosno vizualizacije i komemorativna prisjećanja na 1573. godinu obilježeni političkom aktualizacijom prošlosti koja je, dakako, odraz tada aktualnog društveno-političkog konteksta. Osobit naglasak ovdje stavlja na procese posezanja za likom Matije Gupca i Seljačkom bunom u političkom djelovanju braće Radić, odnosno Hrvatske seljačke stranke. Upućuje, također, i na osobitosti ustaške interpretacije Matije Gupca i Seljačke bune (revolucionarnost/žrtva), ali i na njegovu ulogu u partizanskom pokretu, unutar kojega je figurirao kao borac za slobodu, jednakost i pravednost čije je buntovništvo svoju suvremenu inačicu pronašlo u ličnosti Josipa Broza Tita.

Takvu je simboliku donekle moguće pratiti i kroz politički diskurs poslijeratnog razdoblja u kojemu je primjetno i to da se značaju Matije Gupca nastojalo dati općejugoslavenski karakter (posredstvom, primjerice, medijskih priloga, školskih programa, svečanih govora itd.). Analizom raznovrsne građe autor je ustanovio kako je posezanje za Gupčevim likom u tom razdoblju – gdje je dominiralo povezivanje slobodarskih težnji Matije Gupca i Tita, "dvaju sinova Hrvatskog zagorja", kao i naglašavanje ideala seljaštva – služilo uspostavi identiteta nove države i legitimizaciji novog poretka, odnosno težnji za obnovom zemlje i izgradnji socijalističkog društva. Također, analiza političkog diskursa koji je pratio pripreme i proslavu četiristote obljetnice Seljačke bune pokazala je kako se, trideset godina od završetka Drugog svjetskog rata, naglasak s Matije Gupca prenio na Seljačku bunu, što se može razumjeti nastojanjem vlasti da umanjí buntovnički aspekt Gupčeva lika, odnosno da revolucionarnost iz 1573. godine simbolički poveže s borbom za razvoj socijalističkog društva.

Zasebno poglavlje knjige autor je posvetio eksperimentiranju ulogama Matije Gupca u izričajima popularne kulture. Konkretno, bavi se Matijom Gupcem kao junakom, odnosno središnjim likom stripova, filma i opere. Osim što je u tako posredovanim reprezentacijama autor prepoznao procese približavanja i pristupačnosti lika Matije Gupca široj publici, ustanovio je i da ti izričaji popularne kulture otvaraju "prostore paralelnih supostojanja novih i alternativnih pogleda na Seljačku bunu i Matiju Gupca ali i popularne predodžbe povijesti općenito" (str. 191).

Konačno, Oroz se bavi i praksama sjećanja na Matiju Gupca u postsocijalizmu. Problematizirajući pojam tranzicije, ali i problem artikulacije socijalističkog nasljeđa s jedne, a pitanje odnosa prema bližoj prošlosti s druge strane, autor raspravlja o tome kako se smjena društvenopolitičkih sustava odrazila na sadržaj sjećanja koja se smatraju prikladnima i na načine njihova manifestiranja. U kontekstu toga analitički naglasak stavlja na pojavnost Matije Gupca i Seljačke bune na "glazbenom nebu" (Legen, album Seljačka buna), u građanskom aktivizmu (inicijativa Matija Gubec – otpor prostoru političke

diskrecije, prosvjedi poljoprivrednika, aktivnosti Anonymousa itd.) te u festivalskom kontekstu (Gupčeva buna 1573). Različiti segmenti popularne i svakodnevne kulture kojima se autor u ovoj cjelini pozabavio jasno govore u prilog tomu da se lik Matije Gupca u postsocijalističkom razdoblju uvelike odmaknuo od svojih političkom ideologijom prožetih značenja, koja su ranije bila dominantna, te ustupio više mjesta simbolici buntovništva usmjerenog na kritiku čitavog niza problema koje je iznjedrila tranzicija. S druge pak strane, osvrutom na festivalska događanja u Donjoj Stubici, u koja je upisan proces ponovne lokalizacije Gupčeva lika, autor je uputio na još jednu dimenziju ovisnosti procesa stvaranja slika prošlosti i načina njihove uporabe o kontekstu, odnosno vrijednosnom sustavu vremena u kojima ih se priziva. Slijedom toga, osim što je ponudio detaljan uvid u značajke prezentacije povijesnog događaja iz 1573. posredstvom festivala, Oroz se ovdje analitički osvrnuo i na neke od vrijednosnih značajki suvremenog doba u kontekstu kojih simbolički kapital Matije Gupca, obilježen prostornom "autentičnošću" događanja, zadobiva još jednu dimenziju: turistički, odnosno tržišni potencijal.

Knjiga *Gdje si bio 1573?* zanimljivo je i znanstveno utemeljeno etnografsko djelo koje kroz analizu pojavnosti Matije Gupca u popularnoj kulturi i političkom diskursu progovara o načinima na koje društva upotrebljavaju slike vlastite prošlosti. Osim što će biti nezaobilazno štivo studentima i znanstvenicima koji se bave kulturnoantropološkim istraživanjima društvenog sjećanja, svoje će čitatelje nesumnjivo naći i u široj publici zainteresiranoj za temu međudnosa kulture, ideologije, povijesti i ekonomije.

Ana-Marija Vukušić

Naracije straha, Natka Badurina, Una Bauer i Jelena Marković, ur., Leykam international d.o.o., Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 2019., 326 str.

Premda je "afektivni obrat" već odavna dio matice humanističkih znanosti, trebalo je neko vrijeme da postane i dijelom domaće teorijske i metodološke prakse. Zbornik *Naracije straha*, koji su uredile Natka Badurina, Una Bauer i Jelena Marković, jedan je od prvih sustavnijih pokušaja domaćeg otvaranja problemu kulturne konstrukcije emocije i afekta. Možda bi bilo i odveć hrabro tvrditi kako se tekstovi u ovom zborniku isključivo odnose na "afektivni obrat" i sve kanale istraživanja, pa i škola mišljenja koje su s vremenom nastale pod tim zajedničkim nazivnikom, jer ćemo u zborniku naići na prilično raznorodne tekstove koji se svaki na svoj način dodiruju emocije straha, a da pritom nisu nužno oslonjeni na "afektivni obrat".

Takvo stanje se može čitati dvojako. S jedne strane, svakako se radi o osjećaju nedostatnosti promišljanja kroz "afektivni obrat" kada se koristi u društvu u kojem emocije i afekti cirkuliraju ipak drugačije nego u centrima teorijske proizvodnje. Naime, glavna teorijska debata događa se uokolo dihotomije afekta i emocije: emocije se doživljavaju kao prerađeno, narativno stanje afekata, dok su, s druge strane, afekti preddiskurzivni, nenarativni objekti. Takav se obrat odvio u antropologiji i srodnim znanostima kao reakcija na postmodernističku tezu kako ne postoji ništa izvan jezika i pripovijedanja. Afekt

se pojavio kao entitet koji izmiče bilo kakvoj simboličkoj preradi. Psihologija je odavna na ovim prostorima izborila mjesto bavljenja upravo nediskurzivnim poljima osobnosti, pa su afekti uglavnom bili objektom te znanosti, a humanistika se rijetko upuštala u istraživanja afekata, smatrajući se teorijski i metodološki nedostatnom za takav poduhvat. To je pogodovalo i tome da su emocije, posebice u etnologiji i folkloristici, ostale na rubu interesa, odnosno, bolje rečeno, preuzimane u gotovoj formi bez refleksije. Posebno je to vidljivo u ranim djelima hrvatske folkloristike i etnologije, koje su baratale pojmovima poput apotropejske magije čime su se sve ritualne radnje uglavnom objašnjavale strahom od “nepredvidive” prirode ili svakodnevice. Seljački život bio je oslikan kao nemoderan, predprosvjetiteljski, kao onaj u kojem i dalje djeluju “neobjašnjive” sile koje se može udobrovoljiti samo magijskim postupcima. U tom je smislu strah postao dominantna emocija koja tjera na simboličko ponašanje. Tako je, paradoksalno, emocija straha služila u proizvodnji drugosti – drugi je onaj koji se boji, onaj čiji je strah različit od straha prosvijećenog (urbanog) subjekta.

No s druge strane, društva na području Balkana, uslijed turbulentnih povijesnih događanja, naučila su živjeti sa strahom na drugačiji način no što je to slučaj u imperijalnim centrima. Dok se u romantizmu Engleske ili Francuske pojavio strah od modernizacije ukoričen u književnim djelima poput *Frankenstein ili moderni Prometej* i *Drakula*, na području kriptokolonijalnih društava, iz kojih su na kraju krajeva mahom i dolazile inspiracije za raznovrsna čudovišta, takav je tip književne ili filmske produkcije ostao prilično skroman. Pa čak, osim nekih iznimaka, nije proizveo ni neku podvrstu magičnog realizma, kakav se može naći u književnostima Latinske Amerike ili Afrike. Dovoljno je primijetiti kako u stvari na području Balkana postoji tek nekoliko romana ili filmova kojima je tema vampir, premda je upravo naše područje bilo mjesto na kojem je “otkriven” i kasnije prerađen u jedno od najpopularnijih čudovišta globalne kulture. Iz toga bi se možda moglo zaključiti kako u balkanskom kulturnom prostoru strah zapravo nije emocija koja bi tražila objektivizaciju, već je duboko usidrena u samu svakodnevnicu.

Tako će i tekstovi okupljeni u ovom zborniku imati vrlo raznovrsne primjere kroz koje će tematizirati strah. Vrlo često će i biti teško raspoznati je li zapravo riječ o emocijama i afektima straha, nelagode ili anksioznosti, koji, premda srodni, ipak imaju različite izvore i izazivaju različite reakcije. Pa ipak, ta je raznovrsnost međusobno povezana, čini se, jednim te istim izvorom, traumom.

Prvi dio zbornika naslovljen “Strahovi, podređivanje i discipliniranje drugoga” objedinjuje tekstove o progonu vještica (Nataša Polgar), istarskim razbojnicima (Diego Han), seljačkim pobunama (Nikola Vukobratović), koncentracionim logorima (Natka Badurina) i šutnji koja je nastala kao odgovor na govor mržnje (Jelena Marković). Svi navedeni tekstovi bave se zapravo onemogućavanjem naracije, nepostojanjem kulturnih obrazaca koji bi mogli u sebe uvrstiti emocije i afekte. I tu se naravno nalazimo u području kulturne traume, riječ je o pokidanim strukturama svakodnevnog života, očekivanjima koja su one omogućavale, a koja su se uslijed nekog traumatičnog događaja u potpunosti raspala. Bilo da je riječ o obiteljskim odnosima, raspadu političkog sustava, fašističkom teroru ili iskustvima ratnih strahota, primjeri koji nam se nude uvijek iza sebe imaju problem subjekta koji nije u stanju govoriti, sve do šutnje koja se može shvatiti i kao oblik osvještavanja situacije u kojoj se pojedinac našao uslijed traume. Zanimlji-

vo je primijetiti kako u svim tekstovima ove prve cjeline institucije preuzimaju ključnu ulogu u manipulaciji traumatskim doživljajem. Naime, traumatski događaji izazivaju niz emocionalnih i afektivnih odgovora upravo stoga što se naracija zaustavlja. Institucije koriste emocije i afekte kako bi prikazale društvo kao opasno i nepredvidivo i time sebe postavile na mjesto apsolutnog arbitra i ponudile hegemonijski diskurs kao rješenje za traumu. Drugim riječima, svoj autoritet crpe iz neprestanog stvaranja izvanrednog stanja koje im pruža mogućnost djelovanja, bilo da se radi o progonima vještica, razbojnika i buntovnika ili o konstrukciji kolektivnog sjećanja. To možda potkrjepljuje tezu o nepostojanju domaćeg umjetničkog odgovora na strah. Ne samo da su strahovi na Balkanu dio posttraumatskog stanja već se i njegovo razrješenje očekuje od institucionalnog autoriteta, a ne od umjetnosti.

Drugi dio zbornika nosi naslov "Strahovi i (izvan)književna zbilja". I u tom dijelu kao da se nastavlja analiza institucijske uloge u mobilizaciji straha. Autori zahvaćaju primjere iz književnosti kako bi ukazali na strahove koje ona koristi ili na koje se oslanja. Prvi rad će se baviti dokidanjem dihotomije strave i užasa koja je dugo vremena opterećivala književnu kritiku pokušavajući stravu okarakterizirati kao sublimni doživljaj za razliku od užasa kao eksplicitnog i samim time umjetnički beznačajnog (Dejan Ognjanović). U drugom tekstu autor će kritici podvrgnuti nama slabije poznata književna djela Ayn Rand čiji je, međutim, utjecaj u Americi iznimno značajan, posebno za neokonzervativne pokrete, a strah koristi kao pogonsko sredstvo narativa (Lovro Škopljanac). Treći tekst otkrivat će narativne matrice folklornih strahova koje su se upisale u romane *Živi i mrtvi te Črna mati zemla* (Evelina Rudan). U četvrtom je tekstu analizi podvrgnuta književnost koja se bavi antropocenom, a izaziva doživljaje čudesnosti i jeze koji su za autoricu povezani sa strahom (Marijeta Bradić). Ovaj će dio zbornika zatvoriti tekst koji analizira metafore straha iz srpske narodne i umjetničke književnosti kako bi pokazao psihološku logiku u pozadini straha (Ivana Bašić). Od navedenih tekstova dva su direktno povezana s domaćim kulturnim prostorom, onaj koji se bavi dvama romanima s ovog područja i onaj koji pokušava odrediti strah u folkloristici Srbije. U oba slučaja riječ je o kolektivnoj konstrukciji straha. Premda u romanu *Črna mati zemla* naizgled imamo tek individualni strah koji konstruira sjećanje pojedinca, njegov je oblik ipak kolektivni. Naime, odgovor na nejasnu situaciju koja izaziva nelagodu dolazi iz predaje, folklorne matrice koja kao da jedina pruža mogućnost interpretacije. Ta je matrica, čini mi se, duboko povezana s analizama metafore straha koja upućuje na to kako je izvorište straha odvajanje od cjeline. Možda nedovoljno precizno i ovdje se strah povezuje s anksioznošću. Postoji razlika između separacije i alijenacije, a posljedično i anksioznosti i straha. Dok alijenacija vrlo lako izaziva agresiju i potrebu za priznavanjem u simboličkom prostoru, separacija stvara anksioznost ili strepnju, na što je ukazao još Søren Kierkegaard. U anksioznosti nema objekta koji donosi strah, već postoje nepregledne varijante mogućnosti u kojima nije jednostavno odrediti koja je vjerojatnija od neke druge. Anksioznost tako ne prelazi u emocije ljubavi i mržnje, ona je doslovce paralizirajuća. A upravo iz prostora emocija i afekata bez objekta dolazi nemoć sigurne egzistencije. Na mjestu objekta kojeg nema pojavljuju se fragmenti predaje, koja omogućava barem privid izgubljene cjeline i na neki način transformira anksioznost u strah.

Premda se možda čini kako je djelo Ayn Rand u iskustvu čitanja kulturno iznimno udaljeno od suvremenih romana i predaja s ovih prostora, zanimljivo je kako uspjeh tih

romana u SAD-u (pa i institut koji je nastao na temelju njenih romana) zapravo slično koristi strah kao mobilizirajući faktor za njezine junake. Također, na mjesto anksioznosti, duboke separacije od društva, dolaze likovi koji je mijenjaju objektima najčešće amorfnе gomile koja je nepredvidljiva i opasna, gotovo poput prirode. Izvor svih nedaća tako postaje društvenost sama, a pobjedu nad društvom (koje poistovjećuje s gomilom, možda i hordom) odnosi pojedinac koji nadvladava strah. Jasno, nadvladavanje straha završava u nemoći za ljubav kao i mržnju. Ovdje se osjećaj na koji upućuje tekst o metaforama straha, dakle odvajanje od cjeline, dodatno radikalizira i cjelina postaje samodostatni pojedinac. Predaje i tradicije u našim političko-povijesnim prostorima kod Ayn Rand na istoj strukturalnoj poziciji imaju svemogućeg pojedinca, a taj je ionako već glavni junak *self-help* priručnika. A oni sami po sebi i nisu ništa drugo no konzekvenca ideje kako društvo ne postoji.

Odnos anksioznosti i straha možemo pratiti i u preostala dva teksta ove cjeline. Nije li anksioznost izazvana nepreglednim mogućnostima prirodne inovacije i reakcije na ljudsko djelovanje ista paralizirajuća situacija? Pojava bolesti COVID-19 rezultirala je upravo paralizom sustava, da bi se kasnije djelovanjem institucija pretvorila u strah. Uostalom, metafore borbe i rata su i računale na mobilizacijsku komponentu straha. Književnost antropocena tumačena odnosom čudnog i jezivog, za razliku od prethodnih primjera, transformira strah u anksioznost. U romanu *Anihilacija* Jeffa VanderMeera realnost zone se mijenja i glavna junakinja odjednom “vidi” novu stvarnost koja, naravno, zahtijeva i promjenu nje same. Umjesto straha kao odgovora na anksioznost pojavljuje se čudno, ono što je ovdje, ali smo nesposobni vidjeti. Simbolički se sustav raspada što na kraju krajeva dovodi do jeze, suočavanja s onim što je u nama toliko inherentno i duboko vlastito da nam izgleda kao strano (što je upravo definicija jeze, *unheimlich*, za Sigmunda Freuda). U skladu s antropologijom inspiriranom Gillesom Deleuzeom taj je unutarnji jezoviti sastav upravo prirodna supstanca čovjeka koja je jednako sklona transformacijama i rizomatskim strukturama kao i ona “vanjska”. Institucionalni sustavi učenja, znanja i predviđanja nestaju, a otvaranje anksioznosti, potencijalu svih potencijalnih ishoda, da se vratimo Kierkegaardu, omogućava kako osobnu tako i društvenu transformaciju. Radi se zapravo o mogućnosti ulaska u treći prostor u kojem se pobjeđuje dihotomija priroda/kultura. Na neki je način slična dihotomija prisutna i u tekstu o lažnoj dilemi strave i užasa u kojem se pokazuje do koje je mjere suprotstavljenost tih pojmova problematična i oslonjena na metafiziku prisutnosti strave prema kojoj užas stoji kao niže vrijedna izvedena varijanta. Strava tako preuzima elemente straha, dok užas računa tek na anksioznost. Primjeri koje autor donosi jasno razbijaju takvu dihotomiju pokazujući kako su dvije domene stalno prožete.

Ta cjelina upućuje na to kako i dihotomiju emocija/afekt nije moguće tek zamijeniti dihotomijom kultura/priroda. Odnosno, ako je nešto preddiskurzivno, onda mora postojati diskurs koji označava granicu svog djelovanja pa tako možemo tumačiti kako je afekt zapravo također proizvod diskursa.

Posljednja cjelina zbornika, pod naslovom “Strahovi u prostoru”, donosi tekstove koji se bave prostorima koji su proizvedeni strahovima. U prvom od njih riječ je o strahu koji je za posljedicu imao uređivanje posebnih prostorija mrtvačnica u kojima se promatralo je li smrt doista nastupila ili će se pokojnici možda “vratiti u život” (Monica Priante), zatim se tematiziraju školske učionice, koje su već i samim uređenjem prostori koji

omogućavaju cirkulaciju straha (Nataša Govedić), apotropejski grafiti u Šibeniku (Antonia Vodanović) te umjetnost performansa u prostorima koji izazivaju nelagodu, strah i paranoju (Suzana Marjanić). Svi su tekstovi duboko označeni liminalnošću, a zadnji od njih i stanjem koje Victor Turner naziva liminoidnošću. Za razliku od liminalnosti koja je kulturom specificirano mjesto, liminoidni prostori iskaču izvan obrazaca i pojavljuju se kao mjesta radikalne nesigurnosti. S druge strane, svi su tekstovi više ili manje eksplicitno određeni razumijevanjem proizvodnje prostora kao trijalektičke strukture koju je prvi postavio Henri Lefebvre, a kasnije dodatno produbio Edward Soja. Radi se o činjenici da prostor nije tek fizička kategorija, već vrsta označitelja čije se označeno stvara na barem tri registra – zamišljenom, ostvarenom i aktualnom (življenom). Sva ta tri registra međusobno su duboko prožeta, a emocije su svakako dio njih. Prostori su vrlo često mjesta koja su već unaprijed, raznovrsnim ideološkim i tehničkim sredstvima, stvorena da onemoguće liminoidna stanja. Prema nekim autorima, stvaranje širokih aleja Pariza nakon reformi Georgesa-Eugèna Haussmanna bilo je uvjetovano strahom od ponavljanja Pariške komune, ali i drugih mogućih pobuna. Aleje kakve su nastale omogućavale su redarstvu, pa i vojsci, da vrlo lako nadziru pojedine četvrti i time ih izoliraju od mogućih širenja pobune. Isto vrijedi i za socijalne zgrade koje su za cilj imale osigurati minimalne higijenske uvjete, zbog straha od zaraze, posebno kolere koja je harala rano-industrijskim novonastalim četvrtima velikih gradova Europe. Svaka regulacija prostora tako već u samoj ideji ima koncept eliminacije straha. Jednako vrijedi i za življeni prostor, dakle onaj koji nastaje njegovom upotrebom i iskustvima pojedinaca i zajednica koje ga koriste. Tako i tekstovi prate ovu trijalektiku, a istovremeno ukazuju na liminalna prostorno-društvena mjesta. U tekstu o strahu od prerane sahrane pokazuje se kako se potencijalno liminoidno stanje regulira novim liminalnim prostorom koji je trebao osigurati siguran prolaz iz života u smrt. Pojava “vampirske groznice” i kasnije edikta Marije Terezije kojim se zabranjuje iskopavanje mrtvaca tako se mogu čitati u novom svjetlu. Naime, umjesto uvriježene pretpostavke kako je strah od vampira metaforično strah od smrti, ispostavlja se da je zapravo riječ o strahu od viška života, nekog elementa koji onemogućava pojedincu da umre. Svi rituali oko sahrane i ispraćaja pokojnika direktno su povezani sa strahom od mogućeg povratka. Liminalno stanje u kojem se pojedinac nalazi između “dvije smrti”, fizičke i društvene, mjesto je koje potencijalno može prerasti u liminoidno. I danas u popularnoj kulturi svjedočimo o smrti kao nejasnoj granici koja unatoč terminalnosti postojanja uvijek prijeti mogućim prostorom stalne odgode.

O liminalnosti je riječ i u drugom tekstu koji se bavi strahom u školama. Kao i kod drugih institucija i u školi u pozadini prevladava strah od potencijalnog viška djelovanja. Isto tako, u školama se, kao i u regulaciji smrti, otvara prostor stvaranja socijalizacija koje nisu regulirane, pa su disciplinarne tehnike često uvjetovane moralnom panikom ili strahom od pretvaranja liminalnih u liminoidne prostore. Istu logiku možemo pratiti i kod analize grafiti na dovracima povijesne jezgre Šibenika. Liminalnost praga uvjetovana je nizom raznovrsnih liminalnosti od onih koje dijele privatno i javno, pa do samog gradskog prostora kao onog koji dijeli vanjsku nepredvidivu prirodu od one regulirane. Zadnji tekst ove cjeline, koji je i zadnji tekst cijelog zbornika, donekle preokreće logiku liminalnosti i liminoidnosti. Umjetnost performansa, na primjerima Crvenog Peristila i performansa Tomislava Gotovca, pokazuje kako je liminoidnost skrivena u samom centru regulacije. Naime, svi primjeri navedeni u tekstu postaju umjetničkim djelom

tek nakon izvedbe, odnosno u sam umjetnički pojam uključuje se i njegovo tumačenje. Izbjegavanje samih autora da daju konačnu ideju o razlozima i načinima stvaranja umjetničkog djela razotkriva unutarnju paranoidnu konstrukciju društva samog. Tako strah koji dolazi iz nevidljivog središta društvene moći umjetničkom transformacijom postaje paranoidna struktura.

Zbornik koji na ovako raznolik način ukazuje na puteve mogućih istraživanja afekata i emocija u kulturi, ili možda kulture u afektima i emocijama, štivo je koje postaje polazna točka svih budućih istraživanja. Posebnu draž pruža lokalna kontekstualizacija koja otvara i teorijska pitanja o afektima i emocijama koja su ponešto drugačija od onih kojima svjedočimo već tridesetak godina u glavnini tekstova iz tog područja. Istraživanje emocija povezanih s traumama i društveno-institucionalno upravljanje emocijama vrsta su konstante u kojima žive društva o kojima je riječ u zborniku *Naracije straha*. Iako izgleda da su se neki tekstovi zbornika bavili poviješću, modele i obrasce koje pronalazimo u njima lako je pratiti i danas.

Tomislav Pletenac

Olga Orlić, *Antropologija solidarnosti u Hrvatskoj. Poljoprivreda potpomognuta zajednicom*, Hrvatsko etnološko društvo, Zagreb, 2019., 137 str.

Knjiga Olge Orlić, mada nevelika opsegom, donosi iznimno zanimljiv i vrijedan prikaz relativno novoga modela poljoprivredne proizvodnje tijesno povezane s krajnjim korisnicima, kupcima poljoprivrednih (ekoloških) proizvoda. U stvarnosti radi se o osobitom obliku proizvodnje i nabave hrane koja se u novije vrijeme često naziva i *kratki lanac opskrbe*, podrazumijevajući izravan kontakt između kupaca i proizvođača. Iza ovoga, u političkom i javnom diskursu, operativnog naziva krije se potreba za relokalizacijom prehrane, za jačanjem malih proizvođača i obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava kao dvojakog rješenja za poticanje ruralnog i održivog razvoja kao i za umirivanje savjesti i lokalizirani odgovor na klimatske i ekološke izazove. Studija Olge Orlić donosi antropološki pogled na ekonomske, poljoprivredne prakse koje se pojavljuju od 1970-ih naovamo kao jedna od artikulacija otpora globalnoj poljoprivredno-prehrambenoj hegemoniji. Poljoprivreda potpomognuta zajednicom, termin što ga u hrvatski znanstveni prostor unose Jelena Puđak i Nataša Bokan 2011. godine, pretpostavlja skup praksi usmjerenih prema povezivanju malih obiteljskih poljoprivreda s njihovim mušterijama na načelu solidarnosti. To će u stvarnosti značiti prilagođavanje jednih drugima, potpomaganje lokalne proizvodnje i njegovanje uzajamnog povjerenja i poštovanja. Radi se uglavnom o inicijativama grupa kupaca koje sustavno potpomažu lokalne i ekološke poljoprivrednike time što se redovito i izravno snabdijevaju njihovim sezonskim proizvodima. Ne koristeći uobičajene kanale, poput gradskih tržnica, kupci u suradnji s poljoprivrednicima uglavljaju tjedni i sezonski ritam snabdijevanja hranom, obično putem košarica sa sezonskim proizvodima, čime posljedično mijenjaju i vlastite potrošačke i prehrambene navike. Takve poljoprivredne, ali i prehrambene prakse, s jedne strane odgovaraju

prehrambenim tjeskobama modernih jelaca, opterećenih pitanjima porijekla i zdravog uzgoja namirnica dok s druge jačaju otpornost malih proizvođača hrane i jamče im dugoročnu stabilnost i opstanak proizvodnje.

Nakon početnog umještanja pojma poljoprivrede potpomognute zajednicom i pregleda najznačajnijih, svjetskih primjera, Olga Orlić analizira primjer s domaćeg terena. Kroz povijest grupa solidarne razmjene u Istri i Zagrebu, čije je djelovanje pratila i u njima sudjelovala, autorica vješto osvjetljava društvenu pozadinu i transformativni potencijal praksi koje manje ili više svjesno nastoje biti alternativa industrijskoj poljoprivredi. Takav model solidarne poljoprivrede u Hrvatskoj se pojavljuje unazad desetak godina i razvija se, s većim ili manjim razlikama, u aktivističkom okruženju grupa i pojedinaca koji su ulažući svoje (slobodno) vrijeme nastojali stvoriti stabilne lance zdrave, nekonvencionalno uzgojene hrane. Većinom se radi o prirodno uzgojenom voću, povrću i mlijeku, no ekološki certifikat nije uvijek uvjet podrške pojedinim poljoprivrednicima. Naime, dok su u Istri kupci, okupljeni u tzv. grupe solidarne razmjene, podržavali isključivo OPG-ove nositelje ekoloških certifikata, zagrebačke grupe solidarnosti temeljile su se na povjerenju između kupca i poljoprivrednika. Nepovjerenje u kriterije i certifikate koje prati djelovanje potonjih ne primjećuje se na istarskom primjeru gdje su civilne aktivnosti imale institucionalnu, lokalnu i administrativnu potporu čime autorica objašnjava suštinsku razliku istraživanih grupa. U svojoj analizi autorica ne daje prednost ni kupcima ni proizvođačima, već bilježi glasove svih aktera: proizvođača, kupaca i administratora grupa. Njihove motivacije su isprepletene i različito usmjerene, manje-više politične i emotivne, a njihovo razumijevanje ovisi o shvaćanju dinamike *održive potrošnje*. Vrijednosti transparentnosti, povjerenja i solidarnosti koje Orlić podcrtava u svojoj analizi, gradivne su i označavaju simbolične granice djelovanja grupa.

Želeći obuhvatiti višeglasje fenomena poljoprivrede potpomognute zajednicom autorica donosi dva smjera u kojima se ona razvijala u Hrvatskoj i probleme, ne sasvim neočekivane, s kojima se susreće taj prehrambeni aktivizam. Upravo je prehrambeni aktivizam okvir u kojem bismo trebali promišljati takve prakse i to potvrđuje posljednje poglavlje koje preispituje odnos poljoprivrede potpomognute zajednicom sa solidarnom ekonomijom, njezinu ulogu u postizanju prehrambenog suvereniteta te utopističkog karaktera takvih (prehrambenih/potrošačkih) pokreta. Naime, autorica ispravno naglašava važnost utopističkog koncepta rekonstrukcije kojim se, na temelju Mumfordova razdvajanja eskapističke i restorativne utopije, nastoji iznaći *bolje* rješenje, ono koje odgovara *duhu vremena* i povijesnom trenutku. U ovome slučaju rješenje koje jamči opstanak i emancipaciju malih proizvođača prehrambenih proizvoda i kupaca zdrave, ekološke, etične hrane. Grupe solidarne razmjene aktivno kreiraju svojevrsnu alternativnu ekonomiju *odrasta* koju Orlić promatra na recentnom i aktualnom primjeru. Studija Olge Orlić dokazuje da je antropološki pogled na ekonomska pitanja ne samo dobrodošao nego čak nužan doprinos dubljem razumijevanju dijela društvene stvarnosti i izazova koji iz nje proizlaze.

Jelena Ivanišević

Localizing Global Food. Short Food Supply Chains as Responses to Agri-Food Systems Challenges, Agni Kalfagianni i Sophia Skordili, ur., Routledge, Taylor&Francis Group, London, New York, 2019., 199 str.

U vremenu obilježenom pandemijom, uslijed kolapsa zdravstvene zaštite, svjetskog gospodarstva, prometne povezanosti, u vremenu kada je zdravlje gotovo svih ljudi na svijetu jednako ugroženo, anksioznost oko porijekla hrane koju konzumiramo prisutnija je nego ikad prije. No, i prije pandemije u određenim dijelovima svijeta hrana i pitka voda bile su nedostupne ili teško nabavljive. Iz raznih razloga proizvodnja hrane nije svugdje u svijetu moguća, no isto tako, u mnogim dijelovima svijeta ograničena je i njezina distribucija. O putu hrane od “polja do stola” počinjemo intenzivno razmišljati u doba ugroze ili, kako smo svjedočili tijekom opće karantene, kad su i tržnice gradova prestale raditi, a kasnije su tek ograničeno opskrbljivale građane hranom. U to vrijeme je itekako postalo važno gdje, od koga i kako kupiti svježe povrće, voće i ostale prehrambene proizvode. Prije pet godina, odnosno 2015. godine na sjednici Ujedinjenih naroda gotovo sve države svijeta obavezale su se na ispunjenje tada zacrtanih sedamnaest globalnih ciljeva, takozvanih *Ciljeva održivog razvoja* (*Sustainable Development Goals*) koji, između ostalog, uključuju zaustavljanje ekstremnog siromaštva, pružanje bolje zdravstvene zaštite ljudima i postizanje jednakosti za žene. Drugi cilj je: “okončati glad i sve oblike pothranjenosti do 2030. godine”. Spomenuti ciljevi isprepliću se i bliski su ciljevima koji se odnose na okoliš, gospodarstvo i društvenu pravdu (*Environmental, Economic and Social Justice Goals*) Svjetske organizacije za prehranu i poljoprivredu (FAO) iz 2016. godine. Urednice zbornika *Localizing Global Food: Short Food Supply Chains as Responses to Agri-Food Systems Challenges* Agni Kalfagianni i Sophia Skordili započinju uvodnik osvrćući se upravo na spomenute ciljeve ne bi li istaknule i osvijestile važnost ravnomjerne raspodjele i dostupnosti hrane svim ljudima svijeta i pritom u središte pozornosti stavljaju – kratke lance prehrane (*short food supply chains*). Jedan od primjera u kojemu se jasno ističe važnost i uloga kratkih lanaca prehrane u svakodnevnom životu i u svijetu općenito jest upravo stanje pandemije i karantene u prvoj polovici 2020. godine.

Kalfagianni i Skordili primjećuju kako je s obzirom na prethodno spomenute ciljeve na svjetskoj razini mnogo pažnje i u praksi i u teoriji posvećeno raznim društvenim pokretima vezanim uz raspodjelu hrane, distribuciju, kao i njezinu jednaku dostupnost svim ljudima diljem svijeta. To potkrepljuju sažetim pregledom u kojem ističu da iako literature o kratkim lancima prehrane ima, većim dijelom se u njoj utjecaj kratkih lanaca prehrane na održivi razvoj obrađuje empirijski, bez relevantne teorijske baze i kontekstualizacije njihova utjecaja na prehrambeni sustav. Urednice smatraju da kratki lanci prehrane pridonose dugoročnom rješenju problema gladi i neravnomjerne raspodjele hrane u svijetu i ključni su u ostvarivanju ciljeva koje su se gotovo sve države svijeta obvezale ostvariti do 2030. godine. U radovima okupljenim u zborniku spomenuti nedostaci svedeni su na minimum zato jer se na primjerima iz razvijenih zemalja Europe, SAD-a i Kanade ukazuje na aktualne izazove opstanka kratkih lanaca prehrane. Radovi doprinose boljem poznavanju i razumijevanju jaza koji se javlja između razvoja kratkih

lanaca prehrane i postojećih poljoprivredno-prehrambenih sustava određene regije, mjesta, određene države, općenito kapitalističkog svijeta te također ukazuju na potrebu za globalnom promjenom upravljanja politikama proizvodnje i distribucije hrane.

Uz uvodnik i zaključno poglavlje, u zborniku se nalazi deset studija koje su raspoređene u tri cjeline. U prvoj su okupljeni radovi koji se bave lokalnim poljoprivredno-prehrambenim upravljačkim praksama u SAD-u, Velikoj Britaniji, Italiji i Njemačkoj. Konkretno, studije prikazuju uključenost i međusobnu suradnju općina, lokalnih vlasti, upravljačkih tijela određenih gradskih četvrti i mjesta te mreža konzumenata u pronalženju načina na koje je moguće skratiti put hrane od proizvođača do krajnjeg konzumenta. Štoviše, u takvim inicijativama, kako i ukazuje jedna od studija, i više je nego dobrodošla međusektorska suradnja lokalne i gradske vlasti s proizvođačima hrane, ali također i stručnjacima – agronomima, ekonomistima, sociolozima i kulturnim antropolozima (Morgan i Santo). U jednom od radova prve cjeline posebnu pozornost autorica je posvetila istraživanju i promišljanju uloge konzumenata u održavanju kratkih lanaca prehrane pomoću takozvane poljoprivrede potpomognute zajednicom (*community supported agriculture*) (Grasseni). U Hrvatskoj spomenute inicijative prepoznajemo kroz rad i aktivnosti grupa solidarne razmjene koje su nastale pod utjecajem onih u susjednoj Italiji, a koje autorica ističe kao primjere dobre prakse. Istraživačka studija provedena u Njemačkoj obrađuje dvije međusobno različite prakse proizvodnje i distribucije lokalne hrane (Partzsch). Jedan od načina je pomoću grupa solidarne razmjene, a drugi posredstvom lokalne kompanije koja investira u proizvodnju lokalne organske hrane. Potonja, iako potpomaže lokalnu proizvodnju, proizvode distribuira i na šire tržište pa cijena proizvoda bude viša od uobičajene i zbog toga dostupna samo određenom broju ljudi. Drugi dio zbornika okuplja radove u kojima se istražuje dinamika i raznolikost manjih poljoprivredno-prehrambenih sustava i njihova aktualna povezanost s lokalnom zajednicom, određenim mjesnim prilikama. Naime, autori uporište pronalaze u činjenici da kompletna transformacija određenog poljoprivredno-prehrambenog sustava, na neki način, zahtijeva kompletnu transformaciju društva, pritom imajući na umu također to da su prehrambeni sustavi vrlo povezani s mjestom u fizičkom smislu, a također i s lokalnom i regionalnom vlasti. Autori prate razvoj određenih malih, dijelom i obiteljskih firmi i pogona proizvodnje hrane i pritom uočavaju slaba mjesta njihova razvoja i napretka, koji dakako ovise o lokalnim društveno-političkim i gospodarskim prilikama – poput nemogućnosti edukacije određenog kadra ili pak vođenja kompleksne administracije ili jednostavno nedostatka početnog kapitala za pokretanje određenih inicijativa razvoja posla. Slijede primjeri iz Ontarija (Blaiy-Palmer, Nelson, Mount i Nagy), Grčke (Skordili te Anthopoulou i Goussios), Italije (Arfini i Mancini). Posebno su zanimljivi slučajevi Grčke i Italije u kojima se pomoću kategorija zemljopisnog porijekla i izvornosti kroji politika opstanka proizvodnje određenih proizvoda. U trećoj cjelini zbornika okupljeni su radovi u kojima se autori fokusiraju na razvoj alternativnih kanala prodaje lokalno proizvedene i uzgojene hrane – tržnica na otvorenom ili placeva, odnosno nekih njihovih aktualnih i alternativnih oblika u Grčkoj (Kalfagianni), Francuskoj (Perrin, Valette i Cerdan) i Njemačkoj (Peuker).

Iako radove u zborniku karakterizira raznolikost znanstveno-istraživačkih perspektiva iz kojih se kratki lanci prehrane promišljaju, moguće je primijetiti da su u analizama prikupljenih studija ključna dva koncepta, odnosno dvije analitičke leće – mjesto (*place*)

i upravljanje (*governance*). Koncept mjesta promišlja se u fizičkom, ali i u društvenom i simboličkom smislu (od konkretnih kategorizacija vezanih uz porijeklo određenih namirnica do društvenih i ekonomskih zajednica i mreža u određenom gradu, selu ili dijelu većeg grada). Koncept upravljanja posebno se analizira u rješavanju pitanja održivosti na inkluzivan i socijalno pravedan način. To znači da su politike upravljanja povezane s kratkim lancima prehrane usmjerene na podršku malih proizvođača i poduzetnika, podršku alternativnim oblicima prodaje, odnosno distribucije proizvoda primarno na lokalno, a tek zatim na šire tržište.

Zbornik je namijenjen širokoj publici zainteresiranoj i uključenoj u promišljanje prehrane iz raznih znanstvenih disciplina – agronomije, ekonomije, geografije, kulturne antropologije, sociologije – te akterima direktno uključenima u osmišljavanje i održavanje kratkih lanaca prehrane (malim poduzetnicima, poljoprivrednicima, lokalnim upravama, mljekarima, mesarima i dr.). Posebna je vrijednost studija što doista ističu aktualno goruće probleme, izazove, ali i rješenja opstanka kratkih lanaca prehrane u suvremenosti, prijepore oko njihove održivosti koji se naziru u otporu velikih korporacija spram njihova razvoja i nedovoljno prilagođenim poljoprivredno-prehrambenim sustavima u razvijenim zemljama Europe i Sjeverne Amerike.

Melanija Belaj